

Czesław Hadamik*

Kościół Wizytek w Lublinie w świetle ratowniczych badań archeologicznych w 2010 roku (część II)

The church of the Visitationists in Lublin in the light of archaeological rescue excavations in 2010 (part II)

Słowa kluczowe: Lublin, okres nowożytny, klasztor Wizytek, archeologia, architektura

Key words: Lublin, modern period the Visitationists' monastery, archaeology, architecture

1. Informacje źródłowe o wyglądzie i elementach składowych kościoła w XVIII i pierwszej połowie XIX wieku

Zaledwie trzy przekazy pisane oraz dwa ikonograficzne można wykorzystać jako źródła informacji do ogólnej rekonstrukcji wyglądu kościoła i klasztoru od połowy XVIII do lat 30. XIX stulecia, to znaczy w okresie, kiedy nie zmienił on jeszcze w sposób zasadniczy pierwotnej swojej formy¹. Nieliczne, ale cenne wiadomości do tego zagadnienia znalazły się w „Księdze Konwentualnej” Wizytek lubelskich, a konkretnie we fragmencie opisu ceremonii położenia kamienia węgielnego pod nowo budowany kościół, która odbyła się 16 września 1748 roku. W opisie mowa jest między innymi o złotych monetach wrzucanych do „pryncypalnego kamienia”, srebrnym wisiorze z herbem Wizytek oraz pokrywającej kamień plakiecie metalowej z memoratywną inskrypcją. Wszystkie te przedmioty odnalezione zostały w stanie nienaruszonym w sklepionej niszy, wtórnie wykonanej w murze fundamentowym zamknięcia prezbiterium, a następnie zamurowanej (została ona opisana w I części artykułu). Jest rzeczą sporną, czy podczas ceremonii położenia kamienia (w 1748 roku) istniała już krypta podofiarzowa, czy została ona wykonana w późniejszym okresie. Z całą jednak pewnością istniały już mury fundamentowe kościoła, dzięki czemu stało się możliwe przeprowadzenie tej uroczystości.

1. Source information concerning the appearance and components of the church in the 18th and the first half of the 19th century

Barely three written and two iconographic records can be used as sources of information for the general reconstruction of the appearance of the church and convent between the mid-18th century and the 1830s, i.e. in the period when it did not radically change its original form¹. Rare but valuable information concerning this issue was found in the “Convent Book” of Lublin Visitationists, and particularly in the fragment describing the ceremony of laying the foundation stone for the newly erected church, which took place on September 16, 1748. The description mentions, among other things, gold coins thrown into the “principal stone”, a silver pendant with the Visitationists’ coat of arms and a metal plaque with a commemorative inscription covering the stone. All those items were found intact in a vaulted niche made secondarily in the foundation wall enclosing the presbytery, and subsequently walled in (it was described in the first part of the article). It is debatable whether the crypt beneath the altar had already existed during the ceremony of laying the corner stone (in 1748), or was made in a later period. It is certain, however, that the church foundation walls had already existed, due to which it was possible to organise the ceremony.

* ARCHO-bis Czesław Hadamik Pracownia Badań i Studiów Archeologicznych, Historycznych i Konserwatorskich, Kielce. Dr Czesław Hadamik jest archeologiem, absolwentem Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Główne kierunki jego zainteresowań badawczych mieszczą się w granicach archeologii historycznej oraz historii architektury, zwłaszcza dziejów i przekształceń obiektów szeroko pojętej *architecturae militaris*. Jest autorem (i współautorem) około 50 publikacji, w tym 9 książek.

* ARCHO-bis Czesław Hadamik, Laboratory of Archaeological, Historical and Conservation Research and Studies, Kielce. Dr Czesław Hadamik is an archaeologist, a graduate from the Institute of Archaeology, Jagiellonian University. His main subjects of research interest concern historical archaeology and history of architecture, particularly the history and transformations of objects of the widely understood *architecturae militaris*. He is the author (and co-author) of about 50 publications, including 9 books.

Tekst „Księgi” podaje dalej, że ceremonii poświęcenia kościoła dopełnił ks. Mikołaj Janowski, kanonik łucki, dziekan i oficjał lubelski, w dniu 1 sierpnia 1750 roku. W trakcie uroczystości obchodził on trzy razy wielki ołtarz i cały kościół kropiąc święconą wodą wszystkie ściany i ołtarze, a potem udał się do dawnej kaplicy (tj. do tzw. lamusa). Z tego fragmentu relacji wynika, że kościół był już w całości gotowy, z pewnością istniała też krypta podołtarzowa, skoro stał główny ołtarz, dookoła którego było obejście. Jak czytamy dalej, w późniejszym okresie „przeniesiono zwłoki spod kaplicy na mocy upoważnienia z 1 IX 1750 r., bpa Załuskiego...”².

Zwłoki przeniesiono zapewne do krypty (krypt?) pod nawą kościoła, nie będziemy jednak mieli już nigdy całkowitej pewności co do jej istnienia, gdyż cała przestrzeń podnawowa została zniszczona przez zbudowaną w drugiej połowie XIX lub początkach XX wieku dużą piwnicę. Hipotezę o istniejącej tu wcześniej krypcie wzmacniają jedynie informacje o podobnych kryptach istniejących pod nawą kościoła Wizytek w Krakowie³ oraz pod kaplicami bocznymi kościoła w Warszawie⁴, a także nieweryfikowalne wiadomości o wykopywaniu kości ludzkich podczas pogłębiania piwnicy w latach 70. XX wieku.

Kilka dalszych szczegółów dorzuca „Abrègè de l’Histoire du Monastere de la Visitatione Ste Marie de Lublin...” z Archiwum macierzystego klasztoru zakonu w Annecy⁵. W opisie fundacji lubelskiej zaznaczono tam, że klasztor budowano według planu Coutùmier, to znaczy zgodnie z wzorcami reguły zakonnej, a fundamenty stałego (muranego) klasztoru miały istnieć już w 1730 roku⁶. Z opisu uroczystości beatyfikacji założycielki zakonu Joanny Franciszki de Chantal, zorganizowanych w nowo wzniesionym kościele w lipcu 1751 roku możemy wywnioskować, że wyposażenie wnętrza nie było jeszcze wówczas skompletowane, choć stał już główny ołtarz. Sześć bocznych ołtarzy trzeba jednak było naprędce wymalować na ścianach wnek bocznych nawy. W głównym ołtarzu umieszczono relikwie św. Innocentego, św. Klemensa, św. Digny, św. Beaty i św. Teodora⁷.

Ta ostatnia informacja może rzucać pewne światło na sprawę funkcji krypty podołtarzowej, choć nie da się jej w sposób pełny wyjaśnić. Usytuowanie i wymiary krypty (przede wszystkim niewielka długość), a także obecność w jej obrębie niszy w ścianie prezbiterium powodują, że nie wydaje się prawdopodobne sepulkralne jej przeznaczenie. Była to zapewne krypta przeznaczona na okresowe przechowywanie relikwii i aparatów kościelnych, chowanych tu być może w momentach niebezpieczeństwa. Z kolei wiadomość o malowaniu ołtarzy na ścianach kaplic bocznych (pomijając pośpiech) świadczy o tym, że były to w zasadzie płytkie sklepienie wnęki, zapewne o głębokości podobnej lub identycznej do obecnie istniejących.

Znacznokładniejsze informacje o kościele możemy czerpać z opisu sporządzonego w czasie lustracji klasztoru w 1816 roku, zamieszczonego w całości w studium K. Majewskiego. W tym czasie (od 1810 roku) mieścił się w obiektach klasztornych lazaret wojskowy, jednak zmiany budowlane nie wpłynęły jeszcze na zasadniczy kształt zabudowań (dobudowano jedynie aneks latrynowy w narożu południowo-wschodnim czworoboku klasztoru), a kościoła – jak się wydaje – zupełnie nie dotknęły. Z tego właśnie względu jest to opis ważny, choć na tyle lakoniczny, że nie pozwala na

The text of the “Convent Book” says that the ceremony of consecrating the church was led by rev. Mikołaj Janowski, the canon of Łuck, the dean and judicial vicar of Lublin, on August 1, 1750. During the ceremony he walked three times round the great altar and the whole church, sprinkling all the walls and altars with holy water, and then headed for the former chapel (i.e. the so called lamus). This fragment of the account suggests that the church must have already been completed, and the crypt beneath the altar certainly existed since the passage was made around the main altar which stood there. As we can read further on, at a later time “the corpse was moved from below the chapel on the authorisation of bishop Załuski from September 1, 1750 r...”².

The corpse may have been transferred to the crypt (crypts?) under the church nave, but we will never be certain of its existence, since the whole space under the nave was destroyed by a large cellar built there in the second half of the 19th or the beginnings of the 20th century. The hypothesis concerning the prior existence of the crypt is supported merely by information about similar crypts existing under the nave in the church of the Visitationists in Krakow³ and beneath the side chapels of the church in Warszawa⁴, as well as unverifiable information about excavating human bones while deepening the cellar during the 1970s.

Several more details have been added by the “Abrègè de l’Histoire du Monastere de la Visitatione Ste Marie de Lublin...” from the Archive in the parent monastery of the order in Annecy⁵. In the description of the Lublin foundation it was stated that the convent was built according to the Coutùmier plan, which means in accordance with the monastic rule, and the foundations of the permanent (masonry) monastery were to exist already in 1730⁶. From the description of the beatification ceremony of the order founder Jane Frances de Chantal, organised in the newly erected church in July 1751, we can conclude that the church furnishings had not been completed although the main altar stood already in place. Six side altars had to be quickly painted on the walls of the side niches along the nave. The relics of St. Innocent, St. Clemens, St. Digna, St. Beata and St. Theodor were placed in the main altar⁷.

The last piece of information can throw some light on the function of the crypt below the altar, though it cannot be fully explained. Location and size of the crypt (mainly its short length), and the presence of a niche in the presbytery wall within it, make its sepulchral purpose highly unlikely. It might have been a crypt intended for temporary safekeeping of relics and church apparatus, possibly hidden here in times of danger. The information concerning painting the altars on the walls of side chapels (regardless of the hurry) bears evidence that they were basically shallow vaulted niches, and their depth might have been similar if not identical to that of the currently existing ones.

More precise information about the church can be found in the description written during the convent inspection in 1816, published in the study by K. Majewski. At that time (since 1810) the monastery buildings housed a military hospital, nevertheless building changes had not yet influenced the original shape of the object (merely a latrine annexe was added in the south-east corner of the monastery quadrangle), and the church seems to have been left untouched. For that reason it is a significant description, although so laconic that it does not allow, for instance, for evaluating the stylistic

przykład na ocenę stylowych cech świątyni, podaje jednak kilka istotnych szczegółów. Po wejściu do kościoła przez „...drzwi wielkie dębowe, pasowane dobrze okute, dubeltowe...” lustrator znalazł się w kruchcie, z której do nawy prowadziły wielkie drzwi, mające po bokach „drzwiczek dwoje”. Oprócz tego w kruchcie lub północnej ścianie pierwszej arkady nawy znajdowały się drzwi prowadzące na chór muzyczny. Posadzka była „polerowana z kamienia gładowego kwadratowa, ołtarz wielki jeden, ołtarzy małych po prawej i lewej stronie sześć. Ambona, Chór, to wszystko z właściwymi ozdobami kościelnymi”. Po prawej stronie prezbiterium znajdowała się ponadto wielka krata żelazna, po lewej stronie – drewniana. Były to oczywiście zgodne z wymogami reguły zakonnej kraty, oddzielające od kościoła chóry zakonne. Świątynia oświetlona była przez siedem dużych i dwa małe okna⁸. Już sam fakt, że w 1816 roku istniały kraty między prezbiterium i chórami oraz jedyne wejście w fasadzie głównej (północnej) poświadcza brak do tego czasu jakichkolwiek przebudów we wnętrzu kościoła, opis przekazuje nam więc w istocie jego wygląd z drugiej połowy XVIII wieku.

Badania wykopaliskowe przyniosły potwierdzenie istnienia krótkiej kruchty oraz chóru muzycznego, którego filary wsparte były na czterech potężnych ceglanych cokołach, odsłoniętych w trakcie prac. Brak jedynie pewności, gdzie znajdowały się wspomniane w opisie drzwi prowadzące na chór⁹. Istotna jest informacja o siedmiu dużych i dwóch małych oknach oświetlających wnętrze świątyni. Sześć dużych okien znajdowało się w ścianach bocznych nawy, nad nie istniejącym już gzymsem kordonowym ponad sklepieniami wnękami-kaplicami. Nie ma pewności gdzie było siódme z dużych okien; najbardziej prawdopodobne jest, że oświetlało ono chór muzyczny w fasadzie głównej, nad portalem wejściowym. Dwa małe okna mogły się znajdować w szczytowej ścianie prezbiterium¹⁰.

Obydwa źródła ikonograficzne z pierwszej połowy XIX wieku przedstawiają widok Lublina od strony południowo-wschodniej. Bardziej nasycony szczegółami i chyba bardziej wiarygodny jest obraz F. Dombecka z około 1826 roku, znajdujący się dzisiaj w lubelskim Ratuszu. Widoczny na nim od strony prosto zamkniętego prezbiterium kościół Wizytek jest bezwieżowy, nakryty wysokim dachem dwuspadowym. W szczycie prezbiterium widać dwa niewielkie okienka, co byłoby zgodne z opisem inwentarzowym z 1816 roku. Klastrum ma ryzality narożne i dwuspadowe dachy. Na lewo od kościoła widać wyrastający ponad dachy klasztoru budynek zdobiony podwójnymi pilastrami, nakryty prawdopodobnie kopułą. Usytuowanie budynku oraz charakterystyczna artykulacja ścian wydają się wskazywać, że jest to tzw. lamus. Zagadkę stanowi kopulaste nakrycie, jednak nie jest to wykluczone, biorąc pod uwagę fakt, że w XVIII wieku lamus pełnił przez stosunkowo długi okres funkcję kaplicy¹¹. Przed dawną fasadą główną kościoła widoczna jest flankowana dwiema wieżami brama, opisana w inwentarzu z 1816 roku; wieże te nakryte są barokowymi włoskimi hełmami.

Litografia L. Hogarta z 1839 roku jest bardziej schematyczna. Nie widać już na niej dwuwieżowej bramy, która zapewne w międzyczasie została zburzona. Wizerunek kościoła nie różni się w zasadzie od opisanego wyżej na obrazie z 1826 roku. Zagadkowa jest wieża widoczna na południe od czworoboku klasztoru.

features of the church, even if it provides several important details. After entering the church through “...a huge oak door, well cut, with metal fittings, and double...” the inspector found himself in the porch from which a huge door with “two smaller doors” on each side led to the nave. Apart from those, in the porch or the north wall of the first arcade of the nave there was a door leading to the music choir. The floor was “polished from stone blocks, square, one big altar, and six small altars on the right and on the left. The Pulpit, Choir, all with proper church ornaments”. On the right side of the presbytery there was also a huge iron grille, while on the left side – a wooden one. They were naturally, in accordance with the monastic order rule, the grilles separating monastic choirs from the church. The church was lit by seven large and two small windows⁸. The fact, that in 1816 there were grilles between the presbytery and choirs and the only entrance in the main facade (from the north) is in itself a confirmation that until that time there had been no changes whatsoever introduced in the church interior, so the description actually conveys its appearance from the second half of the 18th century.

Excavation research confirmed the existence of a short porch and a music choir whose columns were supported on four huge brick bases, revealed during excavation work. It is only uncertain where the door leading to the choir, mentioned in the description, might have been located⁹. The information concerning seven large and two small windows lighting the church interior seems essential. Six large windows were situated in the side walls of the nave, above the no-longer-existing cordon cornice over the vaulted niches – chapels. It cannot be certain where the seventh large window was; it seems most likely that it lit the music choir in the main facade over the entrance portal. Two small windows might have been in the gable wall of the presbytery¹⁰.

Both iconographic sources from the first half of the 19th century present a view of Lublin from the south – east. The more detailed and probably the more reliable is the painting by F. Dombeck from around 1826, currently to be found in the Lublin Town Hall. The church of the Visitationists, visible in it from the side of the straight enclosed presbytery, has no towers, and is covered with a tall gable roof. In the presbytery gable there are two small windows which is in keeping with the inventory description from 1816. The claustrum has corner risalits and gable roofs. A building decorated with double pilasters, probably covered with a dome, can be seen rising above the convent roofs to the left of the church. Location of the building and the characteristic articulation of its walls seem to indicate that it is the so called lamus. The dome roof remains a mystery, though it cannot be ruled out considering the fact that in the 18th century ‘lamus’ served as a chapel over a relatively long period of time¹¹. A gate flanked by two towers, as described in the inventory from 1816, is visible in front of the former main facade of the church; the towers are covered with Baroque Italian domes.

A lithograph by L. Hogart from 1839 is more schematic. The gate with two towers can no longer be seen, as it must have been demolished in the meantime. The image of the church is not much different from the one described above in the painting from 1826. There is a mysterious tower visible to the south of the monastery quadrangle.

Finally, it might be worth quoting an account from the beginning of the 19th century which, although it did not

Na koniec warto przytoczyć relację z początków XIX stulecia, nie podającą co prawda żadnych szczegółów architektury zespołu wizytkowskiego, ale odnotowującą znamienne wrażenie, które wywarł widok klasztoru na nieznanym obserwatorem: „Tak wspaniała budowla klasztoru i kościoła PP Wizytek jak się dziś pokazuje niepospolitym kosztem wybudowane być musiały. Sama struktura pokazuje hojność fundatorów a uposażenie nieskąpą szczodroliwość (...) Nie można bez żalu opisywać tej tak pięknej budowli kościoła i klasztoru (...) gust i wygoda patrzących chwytają za oczy...”¹².

2. Domniemany wygląd kościoła Wizytek w XVIII wieku i jego miejsce w bryle klasztoru

W trakcie badań archeologicznych stwierdzono jednoznacznie, że zachowały się mury fundamentowe wszystkich ścian kościoła oraz cokoły filarów nieistniejącego już chóru muzycznego, zatem ogólny jego plan można bez problemu zrekonstruować. Kościół był jednonawowy, z krótką kruchtą, trójprzęsłową nawą z ciągami bocznych płytkich kaplic po stronie wschodniej i zachodniej (które powielone są przez obecnie istniejącą artykulację ścian) oraz jednoprzęsłowym prawie kwadratowym prezbiterium. Przęsła nawy oddzielone były przez podwójne pilastry, które zapewne górą przechodziły w gurty kolebkowego sklepienia z lunetami (takie oryginalne sklepienie zachowało się w dawnym zachodnim chórze zakonnym). Była to dyspozycja wnętrza zbliżona zarówno do nieco wcześniej wzniesionego kościoła Kapucynów w Lublinie, jak i do starszego o pół stulecia kościoła Wizytek w Krakowie. Wnętrze kościoła miało 9 m szerokości (w obrębie nawy, prezbiterium było o 1 m węższe, z kolei kruchta miała około 7,40 m szerokości) oraz około 29,5 m długości. Kłopotliwe jest określenie pierwotnej wysokości nawy, wobec kompletnego zrujnowania wystroju świątyni, związanego głównie z jej podziałem na dwie kondygnacje i zmianą więźby dachowej. Nie da się już chyba określić wysokości arkadowych wnęk-kaplic bocznych, które z pewnością zwieńczone były gzymsem kordonowym. Proporcję wysokości kaplic oraz górnej kondygnacji okiennej trzeba przyjąć jako zbliżoną do innych świątyń jednonawowych z tego okresu, szczególnie zaś do pobliskiego kościoła Kapucynów¹³. Nie dowiemy się już, jak wyglądał chór muzyczny nad krótką kruchtą, której długość była zbliżona do kruchty kościoła Kapucynów (około 2 m). Opis z 1816 roku mówi o siedmiu dużych i dwóch małych oknach oświetlających świątynię. Sześć z tych okien trzeba łączyć z górną kondygnacją bocznych elewacji trzech przęseł nawy, co z kolei sugeruje, że odcinki skrzydła północnego klasztoru, bo bokach fasady głównej kościoła, mogły być pierwotnie parterowe. Z tego inwentarza wynika jednak, że w chwili jego sporządzania parterowy był tylko odcinek wschodni skrzydła. Sprawę mogłyby wyświecić jedynie odkrytki architektoniczne na ścianach odcinka zachodniego. Siódme duże okno doświetlało zapewne chór muzyczny, natomiast dwa małe okna były zapewne przebite w ścianie zamykającej prezbiterium. Jeszcze jeden ważny szczegół domaga się badań architektonicznych: zaokrąglenia wewnętrznych naroży prezbiterium, które mogły być pierwotnie ukształtowane „schodkowo”, tak jak to jest w kościele Kapucynów. Zbadanie tego szczegółu nabiera kapitalnej wagi, jako że niedostępne są już inne cechy stylowe świątyni wizytkowskiej.

offer any architectonic details of the Visitationists' complex, still duly noted down the typical impression made by the view of the church on an unknown observer: “Such a magnificent building of the monastery and church of the Visitation Order as can be seen today, must have incurred extraordinary costs to erect. The structure itself confirms the generosity of its founders and the furnishings their bountifulness (...) One cannot describe these beautiful edifices of the church and monastery without regret (...) their taste and comfort draw the eye of the onlooker...”¹².

2. Assumed appearance of the church of the Visitationists in the 18th century and its place in the bulk of the monastery

During archaeological excavations it was found out that foundation walls of all the church walls had been preserved as well as bases of the columns supporting the no-longer-existing musical choir, therefore its general plan could have been easily reconstructed. It was a one-nave church, with a short porch; the three-bay nave was lined by several shallow side chapels on the east and west side (which are imitated by the currently existing articulation of walls) and a one-bay almost square presbytery. The bays of the nave were separated by double pilasters which at the top might have turned into flying buttresses of the barrel vault with lunettes (such original vault has been preserved in the old western monastic choir). Such interior arrangement resembled both the slightly earlier erected Capuchin Church in Lublin, and the half-a-century older Church of the Visitationists in Krakow. The church interior was 9 m wide (within the nave, the presbytery was 1 m narrower, while the porch was about 7,40 m wide) and about 29,5 m long. It is difficult to define the original height of the nave because the church interior was completely destroyed, ruining especially its division into two storeys and replaced roof rafters. It may no longer be possible to define the height of the arcade side niches – chapel which must have been topped with a cordon cornice. The proportion of the chapel height and of the upper window level must be adopted as approximate to other one nave churches from the same period, and particularly to the nearby Capuchin Church¹³. We may never know what the music choir looked like over the short porch the length of which was almost the same as that of the porch in the Capuchin Church (app. 2 m). The description from 1816, mentions seven large and two small windows lighting the temple. Six of those windows must be connected with the upper storey of the side elevations of the three bays of the nave which, in turn, suggests that the sections of the northern wing of the monastery, located on the sides of the main facade of the church, might originally have had only the ground floor. However, from the inventory it can be concluded that at the time of its making only the east section of the wing was ground-floor. The matter could only be clarified by architectonic surveys on the walls of the west section. The seventh large window might have lit the music choir, while the two small ones must have been cut out in the wall enclosing the presbytery. One more important detail requires architectonic research: rounded inner corners of the presbytery which, originally, might have had a “step-like” form, as they do in the Capuchin Church. Verifying this detail is of capital importance, as other stylistic features of the Visitationist church are no longer accessible.

Ryc. 1. Lublin, klasztor powizytkowski. Nawa kościoła w trakcie prac wykopaliskowych i budowlanych. Płytkie wnęki-kaplice boczne wschodniej ściany nawy, widok na SE. Fot. C. Hadamik, lipiec 2010 r.
Fig. 1. Lublin, post-Visitationist monastery. Nave of the church during excavation and building work. Shallow niches-side chapels on the east wall of the nave, view to SE. Photo by C. Hadamik, July 2010

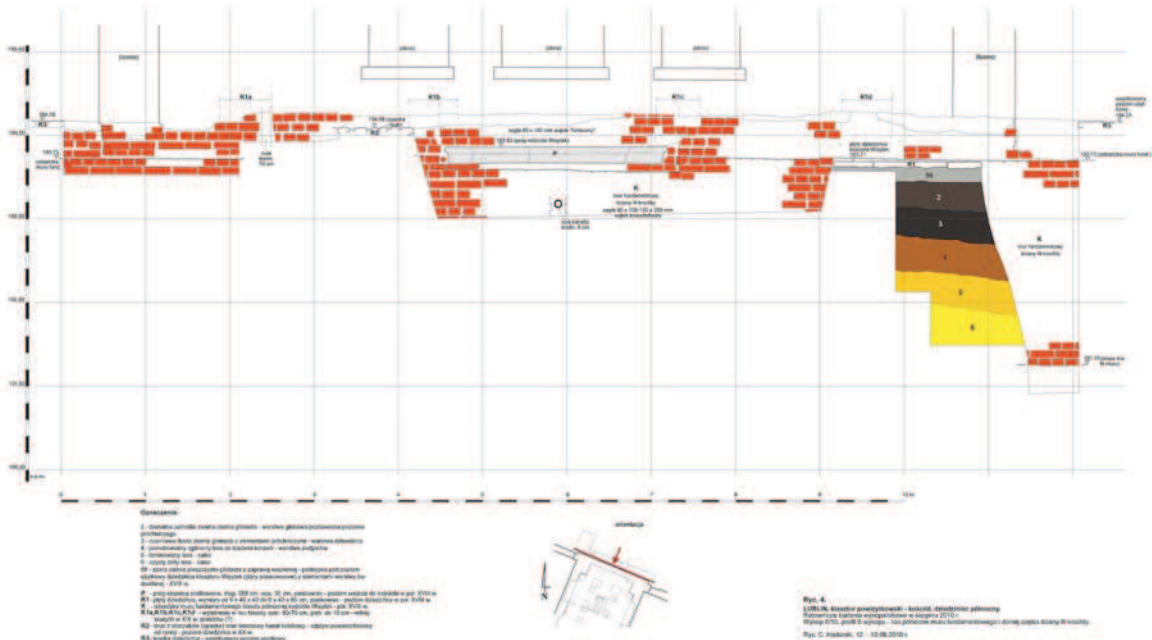

Ryc. 2. Lublin, klasztor powizytkowski, kościół. Wnęki drugiej kondygnacji nawy oraz ściana N dawnego chóru muzycznego. Fot. C. Hadamik, lipiec 2010 r.
Fig. 2. Lublin, post-Visitationist monastery, church. Niches of the second storey of the nave and the N wall of the former music choir. Photo by C. Hadamik, July 2010

Ryc. 3. Lublin, kościół Kapucynów. Fasada główna, widok na S. Fot. C. Hadamik, sierpień 2010 r.
Fig. 3. Lublin, Capuchin church. Main facade, view to S. Photo by C. Hadamik, August 2010

Ryc. 4. Lublin, klasztor powizytkowski, kościół. Ratownicze badania wykopaliskowe w sierpniu 2010 r. Wykop 6/10, profil S wykopu – lico północne muru fundamentowego i dolnej części ściany N kruchty. Rys. C. Hadamik, 12-13.08.2010 r.
Fig. 4. Lublin, post-Visitationist monastery, church. Rescue excavations in August 2010. Dig 6/10, profile S of the dig – north face of the foundation wall and the lower section of the N wall of the porch. Drawn by C. Hadamik, 12-13.08.2010

Wydaje się, że podobna do środkowej części fasady wielokrotnie tu przywoływanej świątyni Kapucynów była również artykulacja fasady głównej kościoła Wizytek, z parami pilastrów po bokach portalu wejściowego, na których ślady natrafiono podczas badań archeologicznych oraz zwieńczeniem w postaci trójkątnego przyczółka. Nie było tu oczywiście bocznych parawanowych splotów,

It seems that the articulation of the main facade of the Visitationist church, with its pairs of pilasters flanking the entrance portal, traces of which were discovered during archaeological excavations, and a finial in the form of a triangular pediment, also resembled the central part of the façade of the Capuchin Church repeatedly mentioned here. Naturally, there were no side screen scrollwork here which, in the Capuchin Church,

które w świątyni kapucyńskiej zakrywają bazylikowo ukształtowane bryły bocznych ciągów kaplic. Podobnie jak u Kapucynów, fasada tworzyła w zasadzie jedną linię z odcinkami skrzydła północnego klasztoru, zaznaczając się jedynie płytkim ryzalitem. U Wizytek kościół był jednak osią całego założenia, choć jednocześnie jego kształt został całkowicie podporządkowany bryle klasztoru jako całości. W tym sensie nie był więc i nie jest jego dominantą, ale jednym z równorzędnych składników. Przekonuje o tym zarówno nadmierne wydłużony, w stosunku do niewielkiej szerokości, jego plan, a także brak wyodrębnionego w planie prezbiterium. Przestrzeń ścisłego *sacrum*, na którą składają się sama świątynia oraz chóry zakonne bo bokach prezbiterium, ma w planie kształt litery „T”, absolutnie wyjątkowy wśród polskich kościołów zakonnych. Obydwa chóry dzielą wewnątrz klastrum na trzy wirydarze, a narożne zaokrąglone ryzalitty czynią z zespołu wizytkowskiego wyjątkowo zwarte, kubiczne założenie, któremu został podporządkowany również kształt kościoła. Jak słusznie stwierdził K. Majewski, zespół jako całość, choć wznoszono go przez ponad dwie dekady, powstał jako efekt jednej koncepcji przestrzennej, konsekwentnie realizowanej przez cały ten okres. Bryła klasztoru harmonijnie i w sposób zbliżony do doskonałości godziła surowe zalecenia budowlane reguły zakonnej z obowiązującymi wymogami późnobarokowej architektury sakralnej. Trzeba tu wtrącić gorzką uwagę, że pod tym względem omawiany obiekt był i jest zdecydowanie niedoceniany w naszym piśmiennictwie, choć jego forma jest wyjątkowa i zdradza rękę wybitnego architekta.

3. Możliwe inspiracje, nawiązania oraz kwestia twórcy architektury kościoła i klasztoru Wizytek

Jak to już wyżej sugerowałem poprzez wielokrotne powoływanie się na przykład nieodległej od klasztoru Wizytek świątyni Kapucynów pod wezwaniem św. św. Piotra i Pawła, właśnie w tym obiekcie widzę cechy, które inspirowały architekturę omawianego w tym tekście kościoła. Podobne są wymiary kruchty i przęsła nawy (pomijając jako mało istotny fakt, że nawa wizytkowska jest o jedno przęsło dłuższa), prawdopodobnie pokrewne były i inne elementy: klasycyzująco-barokowa fasada z dwiema parami pilastrów po bokach portalu wejściowego i prostym trójkątnym przyczółkiem (u Wizytek bez bocznych spływów), prosto zamknięte prezbiterium i opracowanie jego wewnętrznych naroży. W sumie daje to prostą bryłę ze skromną na zewnątrz dekoracją architektoniczną, zgodną z wymogami reguły obydwu zakonów. Kościół św. św. Piotra i Pawła był konsekrowany w 1733 roku¹⁴, a więc w okresie, kiedy na dobre rozkręcała się „fabryka” klasztoru Wizytek, którego projekt musiał być już wcześniej sporządzony oraz zaakceptowany przez fundatorów i siostry. Z przytoczonej już wyżej kroniki Wizytek wynika, że około 1730 roku były już gotowe fundamenty całego założenia, a przypomnijmy, że mury fundamentowe kościoła były – jak wynika z badań archeologicznych – integralną ich częścią. Tłumaczyłoby to fakt wtórnego wykucia w istniejącym już murze zamknięcia prezbiterium niszy na pomieszczenie kamienia węgielnego; zapewne krypta podołtarzowa z niszą nie były przewidziane w pierwotnym projekcie,

cover the basilica-shaped bulk of the series of side chapels. Similarly to the Capuchin Church, the facade constituted one line with the sections of the north wing of the monastery, marked merely by a shallow risalit. However, in case of the Visitationists, the church was the axis of the whole layout, though at the same time its shape was fully subordinate to the bulk of the monastery as a whole. In this sense it has never been a dominant element, but one of equal components. It has been confirmed by both its exceedingly elongated plan, in comparison to its small width, and lack of presbytery distinguishable in the plan. The space of the inner *sacrum*, which comprises the church itself and monastic choirs on the sides of the presbytery, was laid on the plan in the shape of a letter “T”, absolutely unique among Polish monastic churches. Both choirs divide the interior of the claustrum into three garths, and the corner rounded risalits turn the Visitationist complex into an exceptionally compact cubic layout, to which the shape of the church was also subordinated. As K. Majewski has rightly pointed out, the complex as a whole, although it was constructed for over two decades, was built as a result of one spatial concept which was consequently realized throughout that period. Harmoniously and in a manner close to perfection did the bulk of the monastery combine strict building guidelines of the monastic rule with the binding requirements of the late-Baroque sacred architecture. A word of bitter reproach is due here, as in this respect the discussed object has remained sadly underestimated in our professional literature, although its form is unique and betrays the hand of an outstanding architect.

3. Possible inspirations, allusions, and the question of the architect who designed the Visitationist church and monastery

As I have already suggested by numerous references to the example of the Capuchin Church dedicated to St. Peter and St. Paul, located nearby the Visitationist convent, in that particular object I can see the features which inspired architecture of the church discussed in this article. The dimensions of the porch and bays of the nave are similar (ignoring as unimportant the fact that the nave of the Visitationist church is one bay longer), so other elements might have also been related: the classicist-baroque façade with two pairs of pilasters on the sides of the entrance portal and a simple triangular pediment (in the Visitationist church without the side scrollwork), a straight enclosed presbytery and execution of its inner corners. Altogether it results in a simple bulk with a modest architectonic decoration outside, in accordance with the monastic rules of both Orders. The church of St. Peter and Paul was consecrated in 1733¹⁴, therefore during the period when the “factory” of the Visitationist monastery was in full swing, the project of which must have been much earlier prepared and accepted by founders and the sisters. From the above mentioned Visitationist chronicle it can be surmised that by 1730 the foundations of the whole layout had already been built, and we must remember that – according to the results of archaeological research – the church foundations constituted their integral part. That would explain the fact of cutting out a niche for laying the foundation stone in the already existing wall enclosing the presbytery; the crypt under the altar with the niche may not have been designed

więc dodano je później, może wykorzystując przy tym nieodległy w czasie wzorzec warszawski.

Typ kościoła o prostym podłużnym planie z nieco węższym, zamkniętym półkoliście lub prosto prezbiterium, a wewnątrz z systemem filarów przyściennych ujmujących kaplice boczne o różnych głębokościach, to typ dominujący na Lubelszczyźnie w okresie późnego baroku¹⁵. Mieści się w tym nieskomplikowanym schemacie również kościół Wizytek lubelskich.

Jeśli chodzi o miejsce kościoła w bryle klasztoru, omawiane założenie – jak to słusznie zauważył J. Kowalczyk – jest jednym z wariantów barokowej kompozycji architektonicznej z osiowo usytuowaną świątynią. Inne lubelskie przykłady obiektów z kościołem jako osią kompozycyjną to projektowany prawdopodobnie przez Pawła Antoniego Fontanę klasztor Karmelitów Trzewickowych w Lublinie (ukończony w 1742 roku), klasztor Bernardynów w Józefowie nad Wisłą (1730-1743), a także zespół popijarski w Łukowie z barokową świątynią z pierwszej połowy XVIII wieku¹⁶. Kościoły w tych zespołach mają jednak wyraźnie zryzalitowane prezbiterium lub kruchtę, albo jedno i drugie. W świątyni wizytkowskiej brak było tej cechy, a to przez chóry zakonne po obu stronach prezbiterium, połączone ze skrzydłami wschodnim i zachodnim klasztoru. Dzięki temu bryły klasztoru i kościoła spojone są w jednolitą kubiczną strukturę z osią zaznaczoną wyraźnie, ale bez nadmiernej dominacji nad zawartością całego założenia.

W świetle przytoczonych przykładów wydaje się, że nie ma potrzeby szukania odległych przestrzennie i czasowo nawiązań dla architektonicznego kształtu kościoła i klasztoru Wizytek. Są one doskonale wpisane w ówczesne tendencje lubelskiej architektury, animowane przez niewielkie, ale wpływowe grono wybitnych twórców, a przede wszystkim dwóch architektów warszawskich działających wówczas (tj. około 1730 roku) również na terenie Lubelszczyzny: Pawła Antoniego Fontanę i Karola Baya. Przy okazji rozpatrywania możliwych twórców projektu klasztoru wymieniane są słusznie te dwa nazwiska, jako że byli to najwybitniejsi architekci związani w tym czasie z terenem lubelskim. Ponieważ jednak klasztor odarty jest z wszelkiego detalu stylowego (z wyjątkiem tzw. lamusa), można tylko hipotetycznie wskazywać na jednego spośród nich. Mija się raczej z celem rozpatrywanie dostępnych dzisiaj cech architektonicznych bryły klasztoru (np. zaokrąglone naroża ryzalitów czy wklęsłe naroża lamusa), jako że środki te znajdowały się w repertuarze obydwu architektów. Pewną wskazówką mogą tu być podkreślane przez K. Majewskiego związki Baya z rodem Tarłów, dla którego realizował około 1732 roku przebudowę pałacu w Lublinie. Nieco wcześniej, w 1723 roku, Paweł Sanguszko zawarł z Bayem kontrakt na budowę lubelskiego kościoła Kapucynów. W tym samym okresie Paweł Fontana był związany z Lubartowem; około 1728 roku był tu czynny przy budowie pałacu Sanguszków, a prawdopodobnie również kościoła parafialnego św. Anny¹⁷. To zestawienie zdaje się przemawiać za Karolem Bayem jako autorem projektu klasztoru wizytkowskiego, ale jest jasne, że nie uzyskamy już w tym zakresie pewności. W tym samym czasie Bay nadzorował realizację projektowanego przez siebie kościoła Wizytek w Warszawie i może to być kolejny argument przemawiający za jego autorstwem klasztoru lubelskiego, jako architekta

in the original project and so were added later, maybe imitating the model from Warszawa not very remote in time.

The type of church on a simple oblong plan with slightly narrower presbytery enclosed with a semi-circular or a straight wall, and inside with a system of pilasters framing side chapels of varying depth, was the dominant type in the Lublin region during the late-Baroque period¹⁵. The Visitationist church in Lublin also fits this uncomplicated scheme.

As far as the place of the church within the bulk of the monastery is concerned, the discussed layout – J. Kowalczyk rightly observed – is a variation of a Baroque architectonic composition with the axially situated church. Other examples of layouts with the church as the composition axis include the monastery of the Carmelite Friars in Lublin, probably designed by Paweł Antoni Fontana (completed in 1742), a Bernardine monastery in Józefów on the Vistula (1730-1743), and the post-Piarist complex in Łuków with a Baroque church from the first half of the 18th century¹⁶. Churches in those complexes, however, have distinct risalits of the presbytery or porch, or both. In the Visitationist church this feature was absent, because of the monastic choirs on both sides of the presbytery, linked with the east and west wings of the monastery. Due to that, the bulks of the monastery and the church were fused into a uniform cubic structure with a clearly marked axis, though without excessive dominance over the whole compact layout.

In the light of the given examples it seems that there is no need to search for spatially and chronologically remote allusions for the architectonic shape of the church and monastery of the Visitationists. They seem to be perfectly inscribed into the contemporary tendencies in architecture in Lublin, animated by a small but influential group of eminent artists, and primarily by two architects from Warszawa who worked then (i.e. around 1730) in the Lublin region: Paweł Antoni Fontana and Karol Bay. While considering possible designers of the project of the monastery, those two names are most aptly mentioned, since they were the most eminent architects associated with the Lublin region at that time. However, because all the stylistic details in the monastery have been stripped off (with the exception of the so called lamus), one can only hypothetically indicate one designer. It seems rather pointless to examine the architectonic features of the monastery bulk available now (e.g. rounded corners of the risalits or concave corners of the lamus), since those means belonged to the repertoire of both architects. A certain hint can be here, emphasised by K. Majewski, connections of Bay with the Tarło family for whom, around 1732, he realised alterations in their palace in Lublin. Slightly earlier, in 1723, Paweł Sanguszko signed a contract with Bay for building the Capuchin church in Lublin. At the same time Paweł Fontana was connected with Lubartów; around 1728 he worked here on the construction of a palace for the Sanguszko family and possibly also of the parish church of St. Anna¹⁷. This comparison seems to weigh in favour of Karol Bay as the author of the Visitationist monastery project, though it is clear that we can never be certain. At the same time Bay supervised the realisation of the Visitationist church in Warszawa, which he had designed, and it might be yet another argument confirming his authorship of the Lublin monastery as the architect in whom the sisters from the Visitationist Order placed their trust¹⁸. After his death (around 1744) building might have been continued by the

obdarzonego przez Wizytki pewnym zaufaniem¹⁸. Po jego śmierci (około 1744) budowę mógł prowadzić bratanek architekta Jan Bay, ale – zgodnie z tezą K. Majewskiego – nie wiązało się to z jakimiś uchwytymi zmianami w pierwotnym projekcie.

Pewien niepokój może budzić widoczna dziś wyraźna odmiennosc architektoniczna lamusa i korpusu klastrum. Zauważmy jednak, że może to być odmiennosc zupełnie pozorna, jako że korpus główny klasztoru jest zupełnie odarty z dekoracji architektonicznej, a lamus zachował w stosunkowo dobrym stanie swoją XVIII-wieczną, późnobarokową formę¹⁹. O tym, że dekoracja zewnętrzna klasztoru mogła być zbliżona do dekoracji lamusa może dawać pojęcie artykulacja północnej ściany tzw. wielkiego wirydarza, z rytmicznymi pseudopilastrami w wielkim porządku. Trzeba też wziąć pod uwagę, że lamus co najmniej do czasu konsekracji kościoła (1752) pełnił funkcję kaplicy i z takim właśnie założeniem był zaprojektowany i wzniesiony.

Na koniec wypada raz jeszcze podkreślić, że lubelski klasztor Wizytek był, nawet jak na okres swojego powstania, zespołem wyjątkowym, mistrzowsko godzącym zalecenia reguły zakonnej z panującymi w ówczesnej architekturze trendami. Późniejsze wieki nie obeszły się z nim łaskawie i to jest głównym powodem niedoceniań go nawet w fachowej literaturze, nad czym słusznie biał jedyny właściwie badacz tego obiektu K. Majewski. Nadszedł już chyba czas, aby postawić tę budowlę pośród najwybitniejszych dzieł późnego baroku, nie tylko na Lubelszczyźnie.

architect's nephew, Jan Bay, but – according to the thesis of K. Majewski – it did not involve any tangible alterations to the original project.

Some anxiety can be caused by the architectonic dissimilarity between the lamus and the bulk of the claustrum, so clearly visible today. Let us observe, however, that it might be purely illusory dissimilarity, since the main bulk of the monastery is completely deprived of architectonic decoration, while the lamus has preserved its 18th-century, late-Baroque form in a relatively good state¹⁹. The idea that the outside decoration of the monastery could have resembled the decoration of the lamus might be supported by the articulation of the north wall of the so called 'great garth', with rhythmical pseudo-pilasters in the great order. One also has to take into consideration the fact that the lamus, at least until the moment of the consecration of the church (1752), served as a chapel and for this purpose it had been designed and erected.

Finally, it is fitting to emphasise again that the Visitationist monastery in Lublin was, even at the time of its construction, a unique complex in a masterly way combining the principles of the monastic rule with the trends prevailing in the architecture of the times. Later centuries have not been kind to it, which is the main reason why it remains unappreciated even in the professional literature, a fact that was justly lamented by practically the only scientist who studied this object, K. Majewski. It is high time to finally place this edifice among the most outstanding masterpieces from the late Baroque period, not only in the Lublin region.

¹ Są to głównie materiały znajdujące się w Bibliotece PAN w Krakowie (Spuścizna ks. Jana Ambrożego Wadowskiego, „Kościół Nawiedzenia NMP z klasztorem PP. Wizytek” oraz „Żyje Jezus. Księga Konwentualna Zakonnicy Nawiedzenia Panny Maryi w Lublinie...”, której pierwszy tom zawiera opis fundacji kościoła i klasztoru), następnie w Archiwum klasztoru w Anncy, a także w AGAD w Warszawie (bardzo dokładny, choć nieco lakoniczny w odniesieniu do samego kościoła „Opis Lazaretu wojskowego w mieście... Lublinie”, 1816, zespół Akt Komisji Rządowej Wojny). Znaczenie tego ostatniego opisu polega na tym, że rejestruje on stan klasztoru i kościoła przed dużymi przekształceniami, które objęły obiekt w XIX wieku. Przekazy ikonograficzne to obraz F. Dombecka przedstawiający rzekomy wjazd gen. Zajączka do Lublina w 1826 roku oraz litografia L. Hogarta z 1839 roku, których kopie zamieszczone są w studium K. Majewskiego. Wszystkie omówione niżej źródła pisane zostały załączone w formie aneksów do studium K. Majewskiego.

² Za: K. Majewski, *Lublin, zespół powizytkowski...*, Aneks I, s. 68-70.

³ Uprzejma informacja Sióstr Wizytek z Krakowa. Wejście do niedostępnej obecnie krypty miało się znajdować w obrębie prezbiterium.

⁴ Odnaleziona w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie umowa Karola Baya z Elżbietą Sieniawską na budowę warszawskiego kościoła Wizytek zawierała zapis, że „...pod kaplicami będą groby, na głąb fundamenta łokci sześć...”. Do grobów tych ciała dawniej zmarłych sióstr przeniesiono w czasie konsekracji kościoła w 1761 roku. Zob. P. Bohdziewicz, *Studia z dziejów sztuki polskiej w okresie baroku i rokoka, Kościół i klasztor PP. Wizytek w Warszawie*, Lublin 1973, s. 24-25.

⁵ Za: K. Majewski, *Lublin, zespół powizytkowski...*, Aneks V, *Abrégé de l'Histoire du Monastere de la Visitation Ste Marie de Lublin...* (tłumaczenie autora).

⁶ Tamże, s. 96, 100.

⁷ Tamże, s. 101-103.

⁸ Cytaty za: K. Majewski, *Lublin, zespół powizytkowski...*, Aneks II, s. 93.

⁹ Podczas towarzyszących obecnym pracom budowlanym badań architektonicznych nie sprawdzono, czy w narożnikach kruchty i pierwszego przeszła nawy znajdują się jakieś relikty wejścia (wejść?) na chór muzyczny. Wiadomo jedynie z zarejestrowanych w trakcie badań archeologicznych relikwów podstaw pieców oraz istniejących w ścianach otworów, że w XIX lub początkach XX wieku (po likwidacji cerkwi) zainstalowano w tych szerokich narożach przewody kominowe.

¹⁰ Zdaje się na to wskazywać omówiony niżej wizerunek kościoła na obrazie F. Dombecka.

¹¹ K. Majewski interpretował ten obiekt jako wieżę w obrębie południowego skrzydła klasztoru, jednak opis lustracyjny z 1816 roku nie pozwala na przyjęcie takiego poglądu; jedyne opisane w nim wieże flankują bramę od strony północnej.

¹² Cytat za: K. Majewski, *Kościół i klasztor...*, s. 65.

¹³ Pewne cechy pokrewne świątyni Wizytek z kościołem Kapucynów lubelskich dostrzegł K. Majewski, *Lublin, zespół powizytkowski...*, s. 36.

¹⁴ W. Hermanowicz, *Monografia architektury kościoła OO. Kapucynów pw. św.św. Piotra i Pawła w Lublinie*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 18, z. 5, 1970, s. 70.

¹⁵ J. Kowalczyk, *Architektura sakralna...*, s. 51.

¹⁶ Tamże, s. 44-45.

¹⁷ D. Miszczak, *Kalendarium prac Pawła Antoniego Fontany we Włodawie*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 18, z. 5, 1970, s. 59-60.

¹⁸ Co prawda w cytowanym przez P. Bohdziewicza liście matki Boglewskiej, przełożonej Wizytek warszawskich, do Elżbiety Sieniawskiej, wymienieni byli i Bay i Fontana, jednak to ten pierwszy zawarł z Sieniawską umowę na projekt i budowę nowej świątyni Wizytek w Warszawie. Zob. P. Bohdziewicz, *Studia z dziejów sztuki polskiej...*, s. 21.

¹⁹ Bliżej zajmijmy się tym zagadnieniem w artykule dotyczącym klasztoru.

Streszczenie

W części I artykułu omówiono wyniki badań archeologicznych w obrębie kościoła Wizytek. Celem części II jest próba opisowego odtworzenia pierwotnej formy architektonicznej świątyni, znalezienia inspiracji takiej, a nie innej formy, wreszcie próba wytypowania najbardziej prawdopodobnego architekta kościoła i całego zespołu, na podstawie dostępnych materiałów źródłowych oraz wyników badań wykopaliskowych. Zaledwie trzy przekazy pisane oraz dwa ikonograficzne można wykorzystać jako źródła informacji do ogólnej rekonstrukcji wyglądu kościoła i klasztoru od połowy XVIII do lat 30. XIX stulecia, to znaczy w okresie, kiedy nie zmienił on jeszcze w sposób zasadniczy pierwotnej swojej formy. Ich analiza oraz wyniki badań terenowych pozwoliły na ogólne określenie kształtu architektonicznego kościoła. Była to świątynia jednonawowa, z krótką kruchtą, trójprzęsłową nawą z ciągami bocznych płytych kaplic po stronie wschodniej i zachodniej (które powielone są przez obecnie istniejącą artykulację ścian) oraz jednoprzęsłowym, prawie kwadratowym prezbiterium. Dyspozycja wnętrza zbliżona była zarówno do nieco wcześniej wzniesionego kościoła Kapucynów w Lublinie, jak i do starszego o pół stulecia kościoła Wizytek w Krakowie. Wydaje się, że podobna do środkowej części fasady pobliskiej świątyni Kapucynów była również artykulacja fasady głównej kościoła Wizytek, z parami pilastrów po bokach portalu wejściowego, na których ślady natrafiono podczas badań archeologicznych, oraz zwieńczeniem w postaci trójkątnego przyczółka. Przestrzeń ścisłego *sacrum*, na którą składają się sama świątynia oraz chóry zakonne bo bokach prezbiterium, ma w planie kształt litery „T”, absolutnie wyjątkowy wśród polskich kościołów zakonnych. Obydwa chóry dzielą wnętrze klastrum na trzy wirydarze, a narożne zaokrąglone ryzality czynią z zespołu wizytkowskiego wyjątkowo zwarte, kubiczne założenie, któremu został podporządkowany również kształt kościoła. Jak słusznie stwierdził K. Majewski, zespół jako całość, choć wznoszono go przez ponad dwie dekady, powstał jako efekt jednej koncepcji przestrzennej, konsekwentnie realizowanej przez cały ten okres. Bryła klasztoru harmonijnie i w sposób zbliżony do doskonałości godziła surowe zalecenia budowlane reguły zakonnej z obowiązującymi wymogami późnobarokowej architektury sakralnej. Wydaje się, że nie ma potrzeby szukania odległych przestrzennie i czasowo nawiązań dla architektonicznego kształtu kościoła i klasztoru Wizytek. Są one doskonale wpisane w ówczesne tendencje lubelskiej architektury, animowane przez niewielkie, ale wpływowe grono wybitnych twórców, a przede wszystkim dwóch architektów warszawskich działających wówczas (tj. około 1730 roku) również na terenie Lubelszczyzny: Pawła Antoniego Fontanę i Karola Baya. Przy okazji rozpatrywania możliwych twórców projektu klasztoru wymieniane są słusznie te dwa nazwiska, jako że byli to najwybitniejsi architekci związani w tym czasie z terenem lubelskim. Ponieważ jednak klasztor odarty jest z wszelkiego detalu stylowego (z wyjątkiem tzw. lamusa), można tylko hipotetycznie wskazywać na jednego z nich. Istotne przesłanki zdają się przemawiać za Karolem Bayem jako autorem projektu klasztoru wizytkowskiego, ale jest jasne, że nie uzyskamy już w tym zakresie pewności.

Abstract

The first part of the article dealt with the results of archaeological excavations within the Visitationists' church. The aim of part II is an attempt at descriptive re-creation of the original architectonic form of the church, discovering the inspiration of such a form, and finally an attempt to name the most likely architect who designed the church and the whole complex, on the basis of available source materials and results of excavation research. Only three written and two iconographic records can be used as sources of information for the general reconstruction of the appearance of the church and convent between the mid-18th century and the 1830s, i.e. in the period when it did not radically change its original form. Record analysis and the results of field research allowed for defining generally the architectonic shape of the church. It was a one-nave church, with a short porch, the three-bay nave lined by several shallow side chapels on the east and west side (which are imitated by the currently existing articulation of walls) and a one-bay almost square presbytery. Interior arrangement resembled both the slightly earlier erected Capuchin Church in Lublin, and the half-a-century older Church of the Visitationists in Krakow. It seems, that the articulation of the main facade of the church of the Visitationists, with its pairs of pilasters on the sides of the entrance portal, the traces of which were discovered during archaeological research, and a finial in the shape of a triangular pediment also resembled the middle section of the facade of the nearby Capuchin church. The space of the inner *sacrum*, which comprises the church itself and monastic choirs on the sides of the presbytery, was laid on the plan in the shape of a letter 'T', absolutely unique among Polish monastic churches. Both choirs divide the interior of the claustrum into three garths, and the corner rounded risalits turn the Visitationist complex into an exceptionally compact cubic layout, to which the shape of the church was also subordinated. As K. Majewski has rightly pointed out, the complex as a whole, although it was constructed for over two decades, was built as a result of one spatial concept which was consequently realized throughout that period. Harmoniously and in a way close to perfection the bulk of the monastery combined strict building guidelines of the monastic rule with the binding requirements of the late Baroque sacred architecture. There seems to be no need to look for remote in space and time allusions to the architectonic shape of the church and convent of the Visitationists. They were perfectly well inscribed into the then tendencies in Lublin architecture, animated by a small but influential circle of outstanding artists, and primarily two architects from Warszawa then (i.e. around 1730) operating also in the Lublin region: Paweł Antoni Fontana and Karol Bay. While considering possible designers of the project of the monastery, those two names are most aptly mentioned, since they were the most eminent architects associated with the Lublin region at that time. However, because all the stylistic details in the monastery have been stripped off (with the exception of the so called lamus), one can only hypothetically indicate one designer. Significant clues seem to weigh in favour of Karol Bay as the author of the project of the Visitationist monastery, though it is clear that can never be certain.